

УДК 343.13

О.П. СОЛОНІНА, Донецький юридичний інститут МВС України

ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ ДЛЯ ПРОЦЕСУ ДОКАЗУВАННЯ

Ключові слова: презумпція, кримінально-процесуальна презумпція, доказування, процес доказування

Питання про поняття та зміст кримінально-процесуального доказування ґрунтовно досліджено такими науковцями як В.Д. Арсеньєв, Р.С. Белкін, Г.Ф. Горський, П.С. Елькінд, Л.М. Карнеєва, Є.Г. Коваленко, Л.Д. Кокорев, Н.П. Кузнецова, С.К. Курильов, П.А. Лупинська, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, С.М. Старівський, М.С. Строгович, А.І. Трусов, Ф.Н. Фаткуллін та ін. У працях більшості вчених, які займаються проблематикою доказового права, піддано аналізу значення презумпції невинуватості для процесу доказування. Однак важливу роль у доказуванні відіграють також і інші правові презумпції. Разом із тим цю проблему в юридичній літературі досліджено недостатньо. Тому метою цієї статті є розгляд питання про значення кримінально-правових презумпцій для процесу доказування.

1. Презумпція нерозуміння особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, суспільно небезпечного характеру своєї поведінки.

Відповідно до ч.1 ст.22 Кримінального кодексу України (далі – КК) кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за вчинення злочинів, передбачених ч.2 ст.22 КК. Досягнення встановленого КК віку є однією із загальних, обов'язкових умов притягнення особи до кримінальної відповідальності. Вік людини – це певний етап її розвитку, який характеризує ступінь формування її особистості. У правовому розумінні вік – це встановлений доку-

ментально період життя людини [1, с.102]. Вік неповнолітнього обвинуваченого встановлюється за документами, в яких вказано дату його народження, – за паспортом чи свідоцтвом про народження. В разі їх відсутності відповідні дані можна отримати з книги реєстрації актів громадянського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян тощо. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою. Він призначається згідно з п.5 ст.76 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК). Відповідно до п.6 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх», у цьому випадку днем народження вважається останній день того року, який названий експертом. При визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років суд ухвалює рішення виходячи із встановленого експертом мінімального віку [2, с.4–8].

З метою встановлення віку неповнолітнього обвинуваченого слідчому потрібно пересвідчитись у тому, чи не був цей неповнолітній усиновлений. Відповідно до ст.230 Сімейного кодексу України усиновлювачі з метою збереження таємниці всиновлення мають право клопотати про зміну даних про дату народження дитини. Закон передбачає можливість збільшення або зменшення фактичного віку такої особи на шість місяців. Зміни при цьому мають бути внесені у свідоцтво про народження та інші документи. Таким чином, якщо орієнтуватися лише на дані, що містяться в документах, виданих рагсом, то, вирішуючи питання про кримінальну відповідальність усиновленого, можна припуститися помилки, що обумовлена неправильним встановленням його віку.

Якщо у кримінальній справі встановлено факт недосягнення обвинуваченим віку кримінальної відповідальності (ст.22 КК), то включається можливість доказувати такі обставини, як розуміння обвинуваченим суспільної небезпеки вчиненого ним діяння та здатність

керувати собою, вчинюючи це діяння. «Спираючись на дані медицини, психології та практики розслідування кримінальних справ, закон, – зауважує І.Л. Петрухін, – презюмує, що такі особи не розуміють суспільно небезпечного характеру своєї поведінки та не можуть керувати нею. В інтересах стабільності застосування норм кримінального права та забезпечення прав та законних інтересів громадян закон розглядає цю презумпцію як безумовну та неспростовну» [3, с.429].

Потрібно зазначити, що презумпція звільняє тільки від доказування вини неповнолітньої особи у вчиненні суспільно небезпечної дії. Разом із тим вона не звільняє від доказування того, що ці дії вчинені саме цією особою.

У зв'язку з викладеним потрібно звернути увагу на редакцію п.2 ч.1 ст.448 КПК, у якій зазначено, що заслухавши у судовому засіданні думки прокурора й захисника щодо справи, яка надійшла згідно з п.1 ст.232-1 КПК, суд виходить у нарадчу кімнату для винесення ухвали або постанови, де вирішує такі питання: 1) чи мало місце суспільно небезпечне діяння, з приводу якого проводилося досудове слідство; 2) чи винна у цьому діянні особа, щодо якої розглядається справа; 3) який саме примусовий захід виховного характеру, передбачений ч.2 ст.105 КК, має бути застосований до цієї особи.

Стаття 448 КПК регламентує порядок вирішення судом питань у справах про застосування примусових заходів виховного характеру, які застосовуються як до неповнолітніх обвинувачених, так і до осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого можливою є кримінальна відповідальність. Зрозуміло, що до останніх суд не може вирішувати питання про їх винність. Тому вважаємо, що у ст.448 КПК слід окремо визначити питання, які вирішує суд у справах, що надійшли в порядку, передбаченому ст.9 КПК та ст.7-3 КПК.

Встановлюючи вікову межу кримінальної відповідальності законодавець виходить з презумпції, що з досягненням певного віку неповнолітні здатні повністю усвідомлювати

значення своїх діянь (їх суспільну небезпечність та протиправність) та керувати ними. Разом із тим ця презумпція не є неспростовною. Потрібно враховувати й можливу розумову відсталість неповнолітнього, яка може стати на заваді усвідомленню ним значення своїх дій та керувати ними. Мова йде про випадок, коли внаслідок відсталого розумового розвитку інтелектуальний рівень неповнолітнього не відповідає його календарному віку.

Згідно з п.2 ч.1 ст.433 КПК під час провадження досудового слідства та розгляду в суді справи про злочин неповнолітнього необхідно з'ясувати стан його здоров'я та загального розвитку. У разі необхідності для встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості та з'ясування питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними, має бути проведена експертиза спеціалістами в галузі дитячої та юнацької психології (психолог, педагог) або зазначені питання можуть бути поставлені на вирішення експерта-психіатра (ч.3 ст.433 КПК).

Відповідні роз'яснення з цього приводу містяться у п.18 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 15.05.2006 р. «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» [4, с.42–47]. Якщо є підстави вважати, що неповнолітній за своїм інтелектуальним розвитком не досяг віку (14, 16 або 18 років), який відповідає даним свідоцтва про народження чи іншого документа, необхідно призначати психолого-психіатрично-педагогічну експертизу, за допомогою якої це можна підтвердити або спростувати. У разі підтвердження висновком експертизи наявності у неповнолітнього розумової чи психічної відсталості (не пов'язаної з психічним розладом) такого ступеня, через який він за розвитком не відповідає віку, вказаному в документах, суд має поставити на розгляд питання щодо визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та можливим є застосування примусових заходів виховного характеру.

Якщо неповнолітній не міг усвідомлювати своїх дій та керувати ними, треба констатувати відсутність його вини у вчиненні суспільно небезпечного діяння, а значить, відсутність у вчиненому діянні складу злочину як підстави кримінальної відповідальності. Притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності становило б об'єктивне інкримінування – відповідальність без вини. Якщо ж здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними певною мірою у розумово відсталого неповнолітнього збереглась, то кримінальна відповідальність за вчинений ним злочин не виключається, але ця відповідальність має бути індивідуалізована. Таких осіб слід було би звільняти від кримінальної відповідальності [5, с.246].

2. Презумпція втрати обвинуваченим суспільної безпеки, якщо минули строки давності.

До кримінально-правової презумпції належить положення, передбачене ст.49 КК щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. У положенні йдеться про те, що особу слід вважати такою, що не є суспільно небезпечною, якщо з дня вчинення нею злочину минули строки давності та давність не була перервана [6, с.295]. «Встановлення цієї обставини, – як зауважує С.М. Стахівський, – дозволяє обмежити пізнавальний процес щодо з'ясування окремих елементів предмета доказування у кримінальній справі» [7, с.75].

Строк давності є певним відрізком часу, закінчення якого припиняє кримінально-правові відносини, що виникли з приводу вчинення злочину. Строки давності зумовлені тяжкістю вчиненого злочину, а для злочинів невеликої тяжкості – ще й видом покарання, передбаченим санкцією Особливої частини КК, якою встановлено відповідальність за вчинене діяння. Тому такі строки дістали назву диференційованих. Крім диференційованих строків ч.2 ст.49 КК передбачає і загальний для всіх злочинів 15-річний строк давності для осіб, що переходять від слідства й суду.

Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину й до дня набрання вироком законної сили пройшли такі строки: два роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачено покарання менш суворе, ніж обмеження волі; три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачено покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі; п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості; десять років – у разі вчинення тяжкого злочину; п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину. Строки давності для звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини у неповнолітньому віці, загалом скорочено, порівняно зі строками, які визначені у ст.49 КК. У ч.2 ст.106 КК встановлюються такі диференційовані строки давності для осіб, які вчинили злочин у віці до 18 років: два роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості; п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості; сім років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Для правильного визначення питання про дію зазначеної правової презумпції необхідно з'ясувати початковий та кінцевий моменти обчислення строків давності. Необхідно довести, що після вчинення злочину минув визначений у ст.49 КК проміжок часу. Згідно з ч.1 ст.49 КК обчислення цього строку починається з дня вчинення злочину, яким слід вважати день, до закінчення якого було здійснено дію або бездіяльність, що є ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Оскільки у ч.1 ст.89 КПК передбачено, що, обчислюючи строки, не береться до уваги той день і та година, від яких починається строк, то строк давності починає спливати з 0 год. доби, що починається після доби вчинення дії чи бездіяльності. Наприклад, якщо злочин вчинено о 15 год. 30 хв. 01.06.2011 р., строк давності за нього починає спливати з 0 год. 00 хв. 02.06.2011 р. У тих випадках, коли точний час (дату) вчинення злочину у кримінальній справі з тих чи інших причин не було доведено, необхідно керуватися принципом тлумачення будь-яких сум-

нівів на користь обвинуваченого. Днем вчинення злочину в таких випадках слід вважати найвіддаленіший з тих, який можна припустити, тобто необхідно виходити з припущення про спливання максимального з можливих строків [8, с.32].

Кінцевим моментом спливу диференційованих строків давності, що встановлені у ч.1 ст.49, ч.2 ст.106 КК і обчислюються повними роками, визнається остання секунда 24-ї години останньої доби відповідного року. Якщо, наприклад, початком спливу строку давності за вчинену крадіжку (ч.1 ст.185 КК) визначено 01.06.2011 р., то кінцевим моментом спливу трирічного строку давності є 24-а година 01.06.2014 р.

Згідно з ч.1 ст.49 КК строк давності триває до дня набрання вироком законної сили. Враховуючи визначені у ст.89 КПК правила обчислення строків, він закінчується о 24 годині останньої доби строку, встановленого у ст.49 КК або в ч.2 ст.106 КК. Якщо спливання строку не зупинено, він обчислюється в календарних роках. У тих випадках, коли його спливання зупинено, то в строк враховуються також місяці й доби.

До прийняття КК 2001 р. строки давності притягнення до кримінальної відповідальності закінчувалися в день винесення постанови про притягнення як обвинуваченого або про віддання до суду в справах, які порушуються лише за скаргою потерпілого (ст.48 КК 1960 р.). У ст.49 КК 2001 р. (у порівнянні зі ст.48 КК 1960 р.) міститься інше положення, яке стосується порядку обчислення строків давності. Як уже було зазначено, вони обчислюються з дня вчинення злочину до дня набрання вироком законної сили (ч.1 ст.49 КК). Таким чином збережено попередній початковий момент обчислення строків давності, але законодавець суттєво змінив момент їх закінчення.

Вказана презумпція починає діяти за умови, якщо обвинувачений протягом встановлених строків давності не вчинив нового злочину середньої тяжкості, тяжкого та особливо тяжкого злочину. Якщо вчинено такий злочин, строк давності переривається. Це озна-

чає, що частина строку давності, яка сплила до моменту вчинення нового злочину, втрачає своє значення. Обчислення строку давності в такому разі починається з моменту вчинення нового злочину. З такого моменту одночасно починається відлік двох самостійних строків давності, які не можуть ні складатися, ні поглинатися. У випадку вчинення особою до закінчення строку давності злочину невеликої тяжкості, перебіг давності за першим злочиним продовжується. Строк давності за новим злочиним починається з дня його вчинення.

Також зазначена презумпція діє за умови, якщо особа, яка вчинила злочин, не ухилялася від слідства та суду. Факт такого ухилення свідчить про те, що зберігається суспільна небезпечність винної особи, а тому необхідність у притягненні її до кримінальної відповідальності залишається. Однак винна особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності, якщо з моменту вчинення злочину пройшло 15 років і давність не була перервана вчиненням нового злочину середньої тяжкості, тяжкого або особливо тяжкого злочину. Наявність цього правила у законі пояснюється саме дією вказаної презумпції. Недоцільно притягувати особу до кримінальної відповідальності через такий достатньо тривалий відрізок часу з моменту вчинення злочину.

У зв'язку з розглядом цього питання необхідно звернути увагу на наступну проблему. Якщо під час перевірки заяви або повідомлення про вчинений злочин у порядку, передбаченому ч.4 ст.97 КПК, буде встановлено, що минули строки давності, встановлені ст.49 КПК, орган дізнання, слідчий та прокурор зобов'язані порушити кримінальну справу. Разом з тим (відповідно до ч.2 ст.94 КПК) справа може бути порушена тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину. Однак якщо з дня вчинення особою злочину минули строки давності, то вчинене особою діяння втрачає небезпечний характер, оскільки немає такої ознаки злочину, як суспільна небезпечність. Отже, у такій ситуації орган дізнання, слід-

чий, прокурор зобов'язані ухвалити рішення про відмову порушити кримінальну справу. Саме так регулювалося це питання до внесення змін до ст.6 КПК Законом від 21.06.2001 р. Відповідно до п.3 ч.1 ст.6 КПК кримінальна справа не порушувалась, якщо минули строки давності. Однак вказаним Законом цей пункт був виключений з ч.1 ст.6 КПК.

На наш погляд, доцільним було би поновлення у попередній редакції п.3 ч.1 ст.6 КПК, і одночасне виключення статті 11-1 КПК. Зауважимо, що не відповідає принципу процесуальної економії й порядок, відповідно до якого необхідно порушувати кримінальну справу, проводити досудове слідство, пов'язане із значними судовими витратами, а потім таку справу обов'язково закривати.

У юридичній літературі неодноразово було акцентовано увагу на неспростовності презумпції, яка розглядається [3, с.431]. Загалом з цим можна погодитись, хоча на особливу увагу заслуговують деякі виключення. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності можливе за умов вчинення не будь-якого злочину. Закон передбачає, що питання про застосування давності до особи, що вчинила особливо тяжкий злочин, за який може бути призначене довічне позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі не може бути призначено і замінюється позбавленням волі на певний строк (ч.4 ст.49 КК, ч.4 ст.11 КПК). Тому прийняття рішення про закриття справи за цією підставою залежить від розсуду судді. Отже, у даному випадку зазначена презумпція не може бути спростовною. За цим питанням у п.8 постанови Пленуму Верховного Суду України № 12 від 23.12.2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» роз'яснено, що відповідно до ст.11-1 КПК таке звільнення є обов'язковим, за винятком випадку застосування давності, передбаченого ч.4 ст.49 КК [9, с.362–367].

Викладене стосується й положення, яке передбачене ч.5 ст.49 КК. Відповідно до норм міжнародного права ч.5 ст.49 КК передбачає, що особи, які вчинили планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни (ст.437 КК), порушення законів та звичаїв війни (ст.438 КК), застосування зброї масового знищення (ст.439 КК), геноцид (ч.1 ст.442), повинні бути притягнені до кримінальної відповідальності незалежно від часу, який минув з моменту вчинення ними цих особливо небезпечних злочинів проти миру та безпеки людства. Отже, строки давності взагалі не застосовуються до осіб, які вчинили злочини проти миру та безпеки людства. Існування цього винятку зумовлюється особливостями кримінальної відповідальності за вчинення таких злочинів, що ґрунтуються на міжнародних угодах, які згідно з ч.1 ст.9 Конституції України, є частиною національного законодавства, зокрема на положеннях Конвенції про незастосування строку давності до військових злочинів і злочинів проти людства від 26.11.1968 р., яка для України набула чинності з 11 листопада 1970 р. [10, с.127]. Тому слід зробити висновок, що презумпція, про яку йдеться, не може бути спростована. Кримінальна справа в такому випадку взагалі закриттю не підлягає.

3. Презумпція усвідомлення особою своїх дій при вчиненні нею злочину в стані сп'яніння.

У ст.21 КК встановлено правило, відповідно до якого особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. За своїм характером це правило є правовою презумпцією: якщо встановлено, що особа під час вчинення злочину перебувала у стані простого алкогольного сп'яніння, її слід вважати такою, що здатна розуміти свої дії та керувати ними.

Ця правова презумпція ґрунтується на двох фактичних презумпціях, а саме: 1) у переважній більшості випадків просте алкогольне сп'яніння не позбавляє людину можливості

розуміти свої дії та керувати ними; 2) вживаючи алкоголь, людина звичайно передбачає його шкідливий вплив на інтелект та вольові якості.

Однак вказана правова презумпція в окремих виключних випадках може бути спростована. Для цього необхідно довести неприпустимість для конкретного випадку обох фактичних презумпцій. Іншими словами, на підставі зібраних у справі доказів потрібно встановити, що: а) обвинувачений, вчинюючи суспільно небезпечне діяння, перебував у стані такого глибокого алкогольного сп'яніння, що не розумів через це (наприклад, патологічне сп'яніння) значення своїх дій, не міг керувати ними; б) обвинувачений не міг передбачити шкідливого впливу засобів, що викликають сп'яніння (наприклад, вживаючи напої, одурманюючий вплив яких йому не був відомий раніше) [3, с.430–431].

Нерідко в ході досудового слідства й судового розгляду обвинувачені пояснюють вчинення ними суспільно небезпечної дії перебуванням у стані сильного сп'яніння, посилаючись на те, що фактично не усвідомлювали своїх дій і не могли керувати своєю поведінкою. Певне коло осіб під час кримінально-процесуального провадження симулюють, наполягаючи на тому, що, будучи у стані алкогольного або наркотичного, токсичного сп'яніння, взагалі нічого не пам'ятали й не мали бажання заподіяти шкоду будь-кому. «Зрозуміло, – зауважує В.В. Лен, – що захист такого роду є абсолютно неприйнятним» [11, с.84]. Однак такі показання обвинуваченого слідчий має спростовувати. У наведеній ситуації відповідно до вимог до вимог п.3 ст.76 КПК обов'язковим є призначення судово-психіатричної експертизи.

4. Презумпція заподіяння шкоди при вчиненні злочину з формальним складом.

Будь-який злочин тягне за собою небезпечні (шкідливі) наслідки, які виражаються у заподіяній шкоді об'єкту кримінально-правової охорони. Усі вчені одностайні в тому, що злочинів без наслідків не існує. Іншими словами, наслідки злочину – це реальні шкідливі

зміни, які відбуваються в об'єкті, що охороняється кримінальним законом, внаслідок злочинного діяння [12, с.15]. За визначенням М.Й. Коржанського, злочинні наслідки – це небезпечні пошкодження у суспільних відносинах [13, с.194].

Суспільно небезпечні наслідки мають свої особливості, а тому в досудовому розслідуванні й судовому розгляді кримінальних справ необхідно з'ясувати їхній характер та відповідність вказаним у КК ознакам об'єктивної сторони. В одних випадках наслідки включено в диспозицію статті Особливої частини КК як обов'язкова ознака складу злочину, в інших – не включено. Залежно від цього всі злочини поділяються на дві групи: 1) злочини з матеріальним складом; 2) злочини з формальним складом.

Злочини з матеріальним складом – це такі злочини, для об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення не тільки діяння, але й настання суспільно небезпечних наслідків. Злочини з формальним складом – це такі злочини, для наявності об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення тільки діяння. Наслідки таких злочинів хоча й можуть іноді наставати, але перебувають за межами складу злочину. Їх не включають до об'єктивної сторони складу злочину як обов'язкову ознаку, а їх встановлення на кваліфікацію злочину не впливає [14, с.135]. У злочинах з формальним складом сам факт вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, утворює закінчений злочин. До таких злочинів належать, наприклад, шпигунство, погроза вбивством, погроза знищення майна, завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, одержання хабара, втеча з місць позбавлення волі, дезертирство та ін.

Злочини, що підпадають під ознаки так званих «формальних» складів, презюмуються у всіх випадках такими, що заподіюють шкоду суспільним відносинам, які охороняються законом. Ця презумпція є неспростовною. Щодо доказування у таких кримінальних справах це означає, що встановлення шкідливих наслідків не можна вважати необхідним

для кваліфікації злочину та притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Проілюструємо викладене на прикладі з юридичної літератури. «Для обвинувачення у дезертирстві, – пише В.М. Кудрявцев, – необхідно й достатньо довести, що військовослужбовець самовільно залишив військову частину (місце служби) з метою ухилитися від військової служби. Не потребує доказування той факт, що ця дія заподіяла шкоду збройним силам, що вона посягала на порядок проходження військової служби і, врешті-решт, на боєздатність військ» [15, с.81].

Аналогічно до злочинних наслідків у формальних складах злочинів причинний зв'язок не описується, а його наявність кримінальний закон презюмує. Отже, у розгляді кримінальних справ про такі злочини причинний зв'язок не підлягає доказуванню. Ця презумпція є неспростовною.

Необхідно звернути увагу на наступну важливу обставину, пов'язану з дією презумпції, яка розглядається. Згідно з п.4 ст.64 КПК при провадженні досудового слідства, дізнання й розгляді кримінальної справи в суді підлягають доказуванню характер і розмір шкоди, завданої злочином. Універсальний характер приписів п.4 ст.64 КПК заслуговує на критику, тому що вимога доказування шкоди взагалі, її характеру, не може бути застосована до злочинів з формальним складом. У зв'язку з цим пропонуємо доповнити п.4 ст.64 КПК наступним положенням: «При вчиненні злочинів з формальним складом характер і розмір шкоди, завданої злочином, доказуванню не підлягають». Це треба зробити не тільки для правильного визначення предмету, але й для означення меж доказування у провадженні досудового розслідування та розгляді кримінальної справи про злочин з формальним складом.

5. Презумпція знання кримінального закону.

Зміст цієї презумпції полягає в тому, що кожний громадянин вважається таким, що знає кримінальний закон, який оприлюднений у порядку, встановленому законом. Тому немає необхідності доказувати знання або не-

знання закону обвинуваченим. Однак слідчий і суд можуть вийти за межі цієї презумпції, якщо виникає обґрунтоване уявлення, що обвинувачений через виключні обставини (стихійне лихо, військові дії тощо) був позбавлений можливості знати про прийняття нового закону. Відповідно до цього можна у деяких випадках зібрати та оцінити докази, на основі яких з'ясується питання про знання обвинуваченим закону, якій підлягає застосуванню. «Таким чином, – зауважує І.Л. Петрухін, – це спростовна презумпція. Якщо будуть зібрані докази, що обвинувачений дійсно не знав і не міг знати про протиправність своїх дій, він підлягає звільненню від кримінальної відповідальності» [3, с.430].

Неодноразово питання про спростування презумпції знання законів обговорювалися в юридичній літературі. Так, М.С. Строгович вважає, що спростування презумпції знання законів – «це питання факту (*questo facti*), що вирішується в кожному окремому випадку залежно від конкретних обставин справи» [16, с.210]. Це положення уточнювалося в юридичній літературі: спростування презумпції знання закону - питання не лише факту, але й права. Можливими є випадки, коли винна особа з об'єктивних причин (не виключаються й суб'єктивні причини) не знала й не могла знати про протиправний характер своїх дій [17, с.37].

На думку М.І. Хавронюка, презумпція знання громадянами змісту офіційно опублікованого кримінального закону визнається лише тоді, якщо не доведено зворотне. «Іншими словами, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не знала і, з урахуванням певних обставин, реально не могла знати про існування закону, що передбачає відповідальність за те чи інше діяння, не усвідомлювала протиправності вчинюваного нею діяння, то вона не повинна притягуватися до відповідальності за його вчинення» [12, с.20].

Необхідно звернути увагу на таку обставину. Може скластися враження, що якщо презумпція знання закону спростовується, то в багатьох випадках нескладно довести, що пі-

дсудний ніколи не брав у руки КК, не читає не тільки офіційні джерела опублікування законів, а й взагалі газет, не знає інкримінованого йому закону, має вельми туманне уявлення про законодавство загалом. «Таке заперечення не може бути визнано скільки-небудь серйозним. Звичайно, обвинувачений може посилатися на незнання ним того закону, який ним був порушений, і немає ніякої потреби позбавляти його цієї можливості. Взагалі будь-які побоювання, що обвинувачений може на щось послатися, чимось виправдатися і т.д., є найменш обґрунтованими. Обвинувачений може послатися на що йому завгодно – справа слідства й суду перевірити та розсудити, наскільки його пояснення обґрунтовано» [16, с.210].

Таким чином, презумпція знання законів може бути спростована як виняток із загального правила. Це питання, яке може бути вирішене судом залежно від конкретних обставин справи й особи обвинуваченого. Якщо вказана презумпція є спростовною, то, на наш погляд, потрібно уточнити редакцію ч.2 ст.68 Конституції України. Пропонуємо викласти її у такій редакції: «Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності, крім виняткових обставин, коли особа була позбавлена можливості знати про прийняття закону».

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К. : Юрид. думка, 2004. – С. 102–352.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» : від 16.04.2004 р., № 5 // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 4–8.
3. Петрухин И. Л. Презумпции в доказывании. / И. Л. Петрухин // Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая. – М. : Юрид. лит., 1966. – 584 с.
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» : від 15.05.2006 р., № 2 // Адвокат. – 2006. – № 6. – С. 42–47.
5. Строган А. Ю. Состав злочину як підстава кримінальної відповідальності : навч. посіб. / А. Ю. Строган. – К. : Атіка, 2007. – 424 с.
6. Белкин А. Р. Теория доказывания : науч.-метод. пособие / А. Р. Белкин. – М. : НОРМА, 1999. – 429 с.
7. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія / С. М. Стахівський. – К., 2005. – 272 с.
8. Ковітіді О. Звільнення від кримінального покарання у зв'язку із закінченням строків давності / О. Ковітіді // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 31–34.
9. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» : від 23.12.2005 р., № 12 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – К. : ПАЛИВОДА А. В., – 2010. – С. 362–367.
10. Україна в міжнародно-правових відносинах: Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога. – К., 1996. – С. 127.
11. Лень В. В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві : монографія / В. В. Лень. – Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. – 180 с.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Каннон, А.С.К., 2003. – 1104 с.
13. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Загальна частина : курс лекцій / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2001. – 432 с.
14. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Л. М. Кривоченко та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 3-є вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.

15. Кудрявцев В. Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат. 1963. – 324с.
16. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / М. С. Строгович. – М. ; – Л. : Изд. АН СССР, 1947. – С. 210.
17. Тилле А. А. Презумпция знания законов / Тилле А. А. // Правоведение. – 1969. – № 3. – С. 34–39.

Солоніна О. П. Значення кримінально-правових презумпцій для процесу доказування / О. П. Солоніна // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 748–756 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11copdpd.pdf>

Розглянуто питання про значення кримінально-процесуальних презумпцій для процесу доказування. Зважаючи на проблематику питань доказового права та значення презумпції невинуватості в процесі доказування, автор пропонує під час цієї діяльності використовувати і інші презумпції, які, на його думку, в цьому відіграють важливу роль.

Солонина О.П. Значение криминально-правовых презумпций для процесса доказывания

Рассмотрен вопрос о значении уголовно-процессуальных презумпций в процессе доказывания. Рассматривая проблематику вопросов, связанных с доказательственным правом и значение презумпции невинности в процессе доказывания, автор предлагает в ходе данной деятельности использовать и иные презумпции, которые, по его мнению, в этом играют важную роль.

Solonina O.P. Meaning of Criminal-Legal Prima Facie Evidences for Proof Process

The article discusses the importance of presumptions of criminal procedure in the process of proof. Considering the sensitive issues related to law and evidentiary value of the presumption of innocence in the process of proof, the author proposes that the use of these activities and other presumptions, which, in his opinion, this plays an important role.